

رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت

فرزاد پیلتن*

چکیده

تأسیس سازمان جهانی تجارت در اوایل دهه ۹۰ میلادی و عضویت اکثر کشورهای دنیا در این سازمان از یک سو و گسترش روز افزون تجارت بین اعضای این سازمان از سوی دیگر، و در نتیجه افزایش اختلافات تجاری میان کشورها باعث جلب توجه دست‌اندرکاران و محققان حقوق و تجارت بین‌الملل به موضوع روش‌های حل و فصل اختلافات و سازوکار حقوقی رسیدگی به اختلافات میان اعضا در این سازمان شده است. سابقه حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت به سلف آن، یعنی «گات» برمی‌گردد با این وجود سازوکار فوق در گات خالی از اشکال نبود و با گسترش روز افزون تجارت میان کشورها و افزایش اختلافات میان آن‌ها، بازنگری در این شیوه را ضروری ساخته بود. بر این اساس در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت سعی شد با نگرش جدید سازوکار دقیق‌تر و کامل‌تری به این منظور پیش‌بینی شود به نحوی که هم اکنون نظام حقوقی حاکم بر حل و فصل اختلافات در این سازمان یکی از ویژگی‌ها و امتیازات مهم سازمان فوق محسوب شده که رجوع روزافزون کشورها به این سازوکار نیز حکایت از این واقعیت و در عین حال اهمیت موضوع و ضرورت توجه و شناخت دقیق آن دارد.

کلید واژه‌ها

سازمان جهانی تجارت - حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات - سازمان‌های بین‌المللی

*. عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر.

بررسی نحوه حل و فصل اختلافات به‌عنوان یکی از موضوعات بسیار مهم در شناخت و بررسی سازمان‌های بین‌المللی همواره مورد توجه محققان قرار داشته است. رجوع به سازمان‌های بین‌المللی برای حل اختلاف‌های حقوقی مسأله‌ای است که پس از جنگ دوم جهانی مطرح شده و توسعه‌یافته است. در بسیاری از سازمان‌های بین‌المللی اقتصادی نوعی تشریفات داخلی حل اختلاف وجود دارد. اختلاف‌هایی که از یک طرف بین کشورهای عضو و از طرف دیگر بین کشورهای عضو و خود سازمان ایجاد می‌شوند، به شرط این‌که اختلاف‌ها، مربوط به مسائل حقوقی «اصلی» یا «ناشی شده» نهاد ذی‌نفع باشد.

این داخلی‌سازی حل اختلاف‌ها، جواب‌گوی دو نگرانی است. از یک طرف، هدف از آن، احتراز از حل اختلاف‌های دوجانبه بین دو دولت عضو است که می‌تواند منجر به راه‌حلی‌هایی شود که کاملاً مطابق روح و مفاد حقوق نهاد نباشد. در واقع چنین حل اختلافی می‌تواند متأثر از نابرابری‌های ناشی از قدرت طرفین درگیر بوده و بدین ترتیب «عادلان» نباشد. از طرف دیگر، هدف از آن، احتراز از رجوع به شخص ثالث (داور یا قاضی) است که می‌تواند تصمیمی بگیرد که از نظر حقوقی قابل اعتراض بوده یا از نظر سیاسی برای نهاد مربوطه شکل‌ساز باشد. خلاصه امروزه بسیاری از اختلاف‌های بین‌المللی به‌وسیله سازمان‌های بین‌المللی حل و فصل می‌شوند. صلاحیت سازمان‌های بین‌المللی در این مورد از دو جنبه قابل بررسی است. از یک طرف، نظارت بر اجرای صحیح حقوق خود سازمان از طرف اعضاء آن و از طرف دیگر رسیدگی و حل و فصل اختلافات میان اعضاء با یکدیگر.^(۱)

در این نوشته تلاش می‌شود مکانیسم حل و فصل اختلافات و نحوه رسیدگی به شکایات اعضاء سازمان تجارت جهانی مورد بررسی گردد. بر این اساس پس از اشاره‌ای کوتاه به نظام‌های حقوقی سازمان‌های بین‌المللی، با بررسی نظام حقوقی سازمان تجارت جهانی و اصول حاکم بر سیستم حل و فصل اختلافات در این سازمان، مراجع، مراحل و شیوه بررسی و حل و فصل اختلافات و چگونگی اجرای آراء صادره توسط رکن حل و فصل اختلاف و همچنین و شیوه‌های جبران خسارت در سازمان فوق و نگرش این سیستم به کشورهای در حال توسعه از یک سو و موافقت‌نامه‌های منطقه‌ای از سوی دیگر بررسی شده و در پایان نیز عمل‌کرد این سازمان بر حسب نوع و میزان مراجعات به سیستم حل اختلاف آن مورد ارزیابی قرار خواهند گرفت.

الف) رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات تجاری در سازمان‌های بین‌المللی

بروز اختلافات بین طرف‌های تجاری، یکی از پدیده‌های طبیعی در تجارت، از جمله در تجارت بین‌الملل محسوب می‌شود که همواره مورد توجه کشورهای مختلف بوده است. بر همین اساس نیز درج ماده‌ای اختصاصی در قراردادهای دوجانبه جهت حل و فصل این نوع اختلافات مدنظر کشور قرار داشته است. علاوه بر این، در سطح وسیع‌تر و جهانی و به‌ویژه در چارچوب سازمان‌های بین‌المللی نیز اقداماتی نیز برای قاعده‌مند کردن و نظام بخشیدن به روش‌های حل و فصل اختلافات تجاری صورت گرفته است. این اقدامات را می‌توان در دو گروه طبقه‌بندی کرد:

اول - اقدامات سازمانی بین‌المللی غیردولتی

از جمله مهم‌ترین آن‌ها، اقدامات اتاق بازرگانی بین‌المللی (ICC)^(۲) بوده است که قواعدی در این زمینه برای رسیدگی به اختلافات تجاری بخش خصوصی کشورها با یکدیگر وضع کرده است.

دوم - اقدامات سازمان‌های بین‌المللی دولتی

از جمله مهم‌ترین و چشم‌گیرترین این اقدامات، اقدام موسسین سازمان ملل متحد در تأسیس نهادی حقوقی و قضایی به نام «دیوان بین‌المللی دادگستری» (ICJ)^(۳) به‌عنوان رکن قضایی سازمان ملل متحد است. به‌رغم اقدامات موازی سازمان‌های بین‌المللی دولتی و غیردولتی در ایجاد نظامی برای رسیدگی به اختلافات تجاری، با توجه به گسترش چشم‌گیر حجم و تنوع تجارت بین‌الملل، نیاز به ایجاد نظامی جامع‌تر و فراگیرتر در این زمینه بسیار محسوس بوده و بر این اساس ابتدا در قالب مقررات گات و سپس در چارچوب سازمان جهانی تجارت به این مسأله به‌طور جدی‌تر نسبت به گذشته نگریسته شده و با الگوبرداری از سازمان ملل متحد، رکن حل و فصل اختلافات برای این سازمان طراحی شده است^(۴) در ادامه بحث ابتدا به مقرراتی که گات در این زمینه پیش‌بینی کرده بود اشاره شده و سپس به‌شیوه سازمان جهانی تجارت در این خصوص پرداخته خواهد شد.

ب) روش حل و فصل اختلافات در گات ۱۹۴۷

در متن موافقت‌نامه گات تنها دو ماده به حل اختلاف تحت گات اختصاص داده شده بود که این دو ماده صرفاً به در حد کلیات خطوط اصلی حل اختلاف را در چارچوب گات مشخص

می‌کرد و به‌هیچ‌عنوان وارد رویه‌ها، طریقه اجرا و قواعد حل و فصل اختلاف نشده بودند و هیچ نهاد خاصی مسئول حل اختلاف در معاهده نبود. تنها با مرور زمان و در پی بروز نیازهای عملی بود که رویه حل اختلاف گات به تدریج شکل گرفت و تدوین شد. چهارمین اصل از اصول بنیانی گات (۱۹۴۷) به حل و فصل اختلافات اختصاص داشت که مبتنی بر مشاوره و تبادل نظر بجای رسیدگی‌های ترافعی و قضایی بود. در واقع این اصل از ویژگی و هدف اصلی گات یعنی چند جانبه بودن آن وضع شده بود. گات (۱۹۴۷) شیوه اصلی حل و فصل اختلاف‌ها طرف‌ها را در ماده ۲۲ و بر اساس «مشورت» و در دو مرحله پیش‌بینی می‌کرد: مرحله اول، مشورت و مذاکره مستقیم طرف‌های مورد اختلاف.

مرحله دوم، مشورت سایر طرف‌های متعاقد با طرفین اختلاف. به این معنی که سایر کشورهای عضو می‌توانستند ظرف ۱۰ روز وارد شور شوند و با حسن نیت ظرف ۳۰ روز در خصوص موضوع اظهار نظر نمایند. علاوه بر این ماده (۲۳) نیز شیوه تکمیلی دیگری را برای طرفی که احساس می‌کرد حقوقش تضییع شده است، ارایه می‌کرد، به این معنا که چنانچه از طریق مذاکره و مشورت اختلافات مرتفع نمی‌شد، موضوع اختلاف به طرف‌های متعاقد ارجاع داده می‌شد و آن‌ها مکلف به رسیدگی فوری موضوع بودند. علی‌رغم این‌ها، گات مرجع مشخصی برای این رسیدگی تعیین نمی‌کرد و آن‌را صرفاً به عهده «طرف‌های متعاقد» گذاشته بود. با این‌حال بر اساس رویه مجدد در چارچوب گات (۱۹۴۷)، هیأت داوری متشکل از ۳ یا ۵ نفر کارشناس مستقل تشکیل می‌گردید و نسبت به اعلام نظر خود اقدام می‌کرد و اگر حکم داوری توسط طرف متخلف اجرا نمی‌گردید، آن‌گاه طرف مقابل مجاز بود که از امتیازات اعطایی خود در چارچوب گات ۱۹۴۷ صرف‌نظر کرده و یا تعهداتش را در قبال آن کشور به حال تعلیق درآورد.^(۵) علی‌رغم وجود رویه فوق، جهت حل و فصل اختلافات در گات هیچ‌گونه برنامه زمان‌بندی شده و منظمی وجود نداشت و احکام صادره به راحتی نادیده گرفته می‌شد و بسیاری از اختلافات برای مدت‌های طولانی بی‌نتیجه باقی می‌ماند^(۶) و این امر با گسترش روز افزون تجارت میان کشورها و افزایش اختلافات میان آن‌ها مشکلاتی را برای روابط برخی کشورها با یکدیگر به‌وجود آورده بود و بازنگری در این شیوه را ضروری ساخته بود و بر این اساس در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت ترتیبات کامل‌تری به این منظور پیش‌بینی گردید که در ادامه بحث مورد بررسی قرار می‌گیرند.

ج - رژیم حقوقی حاکم بر حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت

چنان‌که قبلاً نیز اشاره گردید نظام حقوقی حاکم بر حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت یکی از ویژگی‌های مهم و امتیازات این سازمان محسوب می‌شود به نحوی که «هیچ بررسی و مطالعه‌ای در باب چگونگی عمل‌کرد سازمان تجارت جهانی بدون در نظر گرفتن سیستم حل و فصل اختلافات این سازمان کامل نیست. (در واقع) سیستم حل و فصل اختلافات سازمان تجارت جهانی در بسیاری از موارد ستون اصلی سیستم چندجانبه تجاری و بیانگر نقش ویژه سازمان تجارت جهانی در ثبات بخشیدن به اقتصاد جهانی است. این سیستم جدید سازمان تجارت جهانی قوی‌تر، خودکارتر و قابل اعتمادتر از سیستم مشابه در گات سابق است. انعکاس این واقعیت را می‌توان در استفاده روزافزون کشورها از این سیستم مشاهده کرد. همچنین این کشورها به حل و فصل اختلافات در «خارج از دادگاه» تا قبل از رسیدن به تصمیم نهایی تمایل دارند. این سیستم بر همان اساسی که طراحی شده است، کار می‌کند. این سیستم در درجه اول وسیله‌ای برای برقراری سازش و تشویق حل و فصل اختلافات است تا این‌که صرفاً مبتنی بر قضاوت و صدور حکم باشد. با کاهش دامنه اقدامات یک‌جانبه در عین حال می‌توانیم بگوییم که وجود این سیستم، در واقع ضمانت مهمی برای کشورهای ضعیف‌تر در انجام تجارت منصفانه است»^(۷)

در واقع و همان‌طور که ملاحظه شد، شیوه حل و فصل اختلافات در گات ۱۹۴۷ جواب‌گوی نیاز نظام نوین تجارت بین‌الملل نبود، لذا سازمان جهانی تجارت فرایند جدیدی را که شامل تعیین دقیق‌تر مراحل رسیدگی برای حل اختلاف بود، مشخص کرد. به عبارت دیگر سازمان جهانی تجارت با نگرشی نوین به موضوع حل و فصل اختلافات میان کشورها نگرست و از این نظر می‌توان گفت این موضوع یکی از نوآوری‌های سازمان جهانی تجارت نسبت به گات می‌باشد. به عبارت دیگر با توجه به این‌که در چارچوب گات، هیچ‌گونه مرجع دایمی و حتی مکانیسم حقوقی دقیقی برای رسیدگی به اختلافات تجاری متعاهدین نسبت به موافقت‌نامه فوق وجود نداشت، سازمان جهانی تجارت در صدد رفع این مشکلات برآمد. اما نکته مهمی را که باید پیش از این بررسی مورد توجه قرار داد این است که دسترسی به ساز و کار حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت فقط برای دولت‌ها امکان‌پذیر است و اشخاص خصوصی (واردکنندگان، صادرکنندگان، شرکت‌های خصوصی) نمی‌توانند دعاوی خود را در سازمان جهانی تجارت اقامه کنند. در واقع دعاوی و شکایت این شرکتها باید از طریق دولتهایشان در سازمان مطرح می‌شود. البته بدیهی است که هر دولتی قبل از تصمیم در خصوص طرح شکایت در این سازمان، به دقت مستندات و حقایقی را که توسط شرکت‌های خصوصی مطرح می‌شود

مورد بررسی قرار می‌دهد در صورتی که طرح دعوی در سازمان فوق به‌نفع کشور باشد دولت اقدام به این امر می‌نماید.^(۸)

ج - ۱ - منابع رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت

به‌طور کلی در مجموعه اسناد سازمان جهانی تجارت، اسناد متعددی یافت می‌شود که مستقلاً و یا در ضمن سایر موضوعات به‌عنوان منابع حل و فصل اختلافات به مسأله نحوه رسیدگی به اختلافات بین اعضای این سازمان و حل و فصل آن‌ها پرداخته‌اند. این منابع عبارتند از:

۱ - موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت^(۹)

این موافقت‌نامه که به اعلام تأسیس سازمان جهانی تجارت و تشریح تشکیلات و وظایف آن اختصاص یافته است، در ماده ۳ (بند ۳) مربوط به وظایف سازمان و در ماده ۴ (بند ۳) مربوط به ساختار سازمان به موضوعات مربوط به حل و فصل اختلافات اشاره دارد.

۲ - تفاهم‌نامه مربوط به قواعد و آیین حاکم بر حل و فصل اختلافات^(۱۰)

علاوه بر موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت، یکی از مهم‌ترین اسناد در زمینه حل و فصل اختلافات، تفاهم‌نامه قواعد و آیین حاکم بر حل و فصل اختلافات می‌باشد. این سند با ۲۷ ماده و ۳ پیوست مستقلاً به موضوع حل و فصل اختلافات بین اعضاء اختصاص دارد و ضمیمه شماره ۲ از سند اصلی این سازمان یعنی موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت محسوب می‌گردد که در ادامه بحث نیز توضیحات بیشتری در خصوص این تفاهم‌نامه خواهد آمد.

۳ - تصمیم درباره اجرا و بررسی تفاهم‌نامه راجع به قواعد و آیین حل و فصل اختلافات^(۱۱)

علاوه بر اسناد فوق، این سند نیز به‌عنوان بیانیه کوتاهی است که اعتبار قواعد و آیین‌نامه گات ۱۹۴۷ را تا زمان اعتبار یافتن موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت، تمدید می‌بخشد.

۴ - تصمیم درباره برخی آیین‌های حل و فصل اختلافات برای موافقت‌نامه عمومی تجارت خدمات^(۱۲)

به موازات قواعد و آیین عمومی حل و فصل اختلافات در نظام سازمان جهانی تجارت، برای بعضی از موضوعات نیز با توجه به ویژگی‌های خاص‌شان، مکانیسم‌های ویژه‌ای در نظر گرفته

شده است، که از جمله این موارد، تجارت خدمات می‌باشد. این مکانیزم در قالب تصمیم‌نامه‌ای تشریفاتی اختصاصی برای رسیدگی اختلافات ناشی از موافقت‌نامه عمومی تجارت خدمات (GATS) قائل گردیده است.^(۱۳)

علاوه بر موارد فوق، در برخی از موافقت‌نامه‌های دیگر سازمان جهانی تجارت برخی از موارد جهت حل و فصل اختلافات اعضا پیش‌بینی شده است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- ۵ - موادی از موافقت‌نامه خرید دولتی^(۱۴)
- ۶ - موادی از موافقت‌نامه تجارت هواپیمای غیرنظامی^(۱۵)
- ۷ - موادی از موافقت‌نامه بین‌المللی لبنیات^(۱۶)
- ۸ - موادی از موافقت‌نامه جنبه‌های مرتبط با تجارت حقوق دارایی فکری^(۱۷)
- ۹ - موادی از موافقت‌نامه اجرای تدابیر بهداشتی و بهداشت نباتی^(۱۸)
- ۱۰ - موادی از موافقت‌نامه منسوجات و پوشاک^(۱۹)
- ۱۱ - برخی از موارد موافقت‌نامه موانع فنی تجارت^(۲۰)

همان‌گونه که پیش‌تر نیز اشاره گردید، نظام حاکم بر سازمان جهانی تجارت متشکل است از چندین موافقت‌نامه اقتصادی و تجاری که اعضای سازمان به تبعیت از قواعد این موافقت‌نامه‌ها در روابط اقتصادی دوجانبه و چند جانبه بین یکدیگر متعهد گردیده‌اند. لذا ماهیت این موافقت‌نامه‌ها که بر جنبه انتفاعی فعالیت‌ها ناظر است و نیز کلی بودن قواعد تنظیمی موجب به‌وجود آمدن اختلاف نظرات بی‌شماری در عمل می‌شود. بر این اساس تنظیم کنندگان قواعد سازمان جهانی تجارت با پیش‌بینی بروز این اختلافات بین اعضا، بخش مهمی از قواعد این سازمان را به‌نحوه رسیدگی به اختلافات و حل و فصل آن‌ها اختصاص دادند. طراحان ساختار سازمان جهانی تجارت نسبت به حل و فصل اختلافات اعضا ناشی از قراردادهای اقتصادی یا اقدامات تأثیرگذار بر معاملات بین‌المللی اقتصادی بر این اعتقاد بودند که به جای ارجاع اختلافات به سایر مکانیسم‌های حل و فصل اختلافات بین‌المللی، از جمله نهادهای بین‌المللی، داوری، دادگاه قضایی بین‌المللی (ICJ) و غیره، مرجعی در داخل سازمان به این موضوع اختصاص یافته و کلیه اعضا ملزم به استفاده از این مکانیسم گردند.

لذا تفاهم نامه مربوط به قواعد و آیین حاکم بر حل و فصل اختلافات به‌عنوان یکی از مجموعه اسناد این سازمان به این منظور به تصویب رسید و همان‌طور که اشاره شد، بند ۳ از ماده ۳

موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت نیز اجرای تفاهم‌نامه مزبور را جزو وظایف این سازمان قرار داده است. در واقع این تفاهم‌نامه به بیان قواعد و آیین عمومی حل و فصل اختلافات می‌پردازد که به موازات این تفاهم‌نامه، قواعد و آیین‌های اختصاصی نیز وجود دارد. همچنین موضوعاتی که مشمول قواعد و آیین تفاهم‌نامه مزبور می‌گردند نیز عبارتند از:

- ۱ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت
- ۲ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه چندجانبه درباره تجارت کالاها
- ۳ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه عمومی درباره تجارت خدمات
- ۴ - موضوعات مرتبط با جنبه‌های مرتبط با تجارت حقوق دارایی فکری (TRIPS)
- ۵ - موضوعات مرتبط با تفاهم‌نامه درباره قواعد و آیین حاکم بر حل و فصل اختلافات
- ۶ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه درباره تجارت هواپیمای غیر نظامی
- ۷ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه درباره خرید دولتی
- ۸ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه بین‌المللی لبنیات
- ۹ - موضوعات مرتبط با موافقت‌نامه بین‌المللی گوشت گاو

همچنین تفاهم‌نامه فوق تصریح دارد که قابلیت اجرای مفاد این تفاهم‌نامه در مورد موافقت‌نامه‌های بند ۶، ۷، ۸، ۹ فوق‌الذکر، مشروط به تصمیم‌گیری طرف‌های هر موافقت‌نامه و تعیین شرایط اعمال این تفاهم‌نامه در مورد آن موافقت‌نامه خاص، از جمله هر گونه قواعد یا رویه‌های اضافی خواهد بود. ضمناً بر اساس این تفاهم‌نامه رسیدگی رسمی به یک شکایت نیز با تسلیم آن به رکن حل و فصل اختلافات (DSB) سازمان شروع می‌گردد. همان‌طور که گفته شد، بند ۳ از ماده ۴ موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت به شورای عمومی سازمان اختیار داده است که در نقش رکن حل و فصل اختلافات سازمان نیز ایفای وظیفه کند. همچنین به موجب ماده ۲ تفاهم‌نامه فوق‌الذکر، این رکن اختیار خواهد داشت که هیات‌های رسیدگی^(۲۱) را تشکیل و گزارشات آن و نیز گزارشات رکن استینافی^(۲۲) را تصویب کند.^(۲۳)

ج - ۲ - روش‌های غیر حقوقی حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت
علاوه بر پیش‌بینی روش‌های حقوقی رسیدگی به حل و فصل اختلافات (از طریق رکن حل اختلاف) در سازمان جهانی تجارت، به موجب بند ۶ ماده ۵ تفاهم‌نامه حل اختلاف روش‌های غیرحقوقی نیز برای حل اختلافات درکنار روش‌های حقوقی مقرر شده است به موجب این بند: «اگر طرف‌های اختلاف موافقت کنند، رویه‌های مربوط به مساعی جمیله، سازش یا میانجی‌گری می‌تواند ضمن آغاز کار هیأت رسیدگی نیز ادامه یابد.» در همین زمینه در

۱۳ ژوئیه ۲۰۰۱ نیز مدیر کل سازمان جهانی تجارت بیانیه‌ای را در خصوص بند فوق صادر کرد که بر اساس آن رویه‌هایی را جهت اجرای این بند در نظر می‌گیرد تا اعضا بتوانند در هر زمان و از هر موقعیتی برای حل اختلافات‌شان از طریق مذاکره استفاده نمایند.

د - اصول حاکم بر حل و فصل اختلافات : انصاف، سرعت، مؤثر بودن، پذیرفتن متقابل

با دقت در مقرراتی که در چارچوب نظام حقوقی سازمان تجارت جهانی جهت حل و فصل اختلافات میان اعضا پیش‌بینی شده است، می‌توان برخی اصول حاکم بر شیوه حل و فصل اختلافات میان اعضای این سازمان را شناسائی کرد که عبارتند از: انصاف، سرعت، مؤثر بودن، پذیرفتن متقابل. در واقع اعضای سازمان تجارت جهانی به‌منظور حل و فصل اختلافات فی‌مابین توافق کرده‌اند که اگر به این نتیجه رسیدند که اعضا از قوانین تجاری سرپیچی می‌کنند؛ به جای این‌که به طور یک جانبه دست به عمل زنند، از سیستم چندجانبه برای حل و فصل اختلافات بهره گیرند که این امر به معنی تبعیت از رویه‌های توافق شده و نیز احترام به قضاوت‌هاست. معمولاً اختلاف زمانی به وجود می‌آید که یک کشور تدابیر تجاری خاصی را تصویب می‌کند و یا کارهایی انجام می‌دهد که از نظر دیگر اعضای سازمان تجارت جهانی نوعی نقض موافقت‌نامه‌ها محسوب می‌شود. در همین حال، گروه دیگری از کشورها این گونه اعلام می‌کنند که آن‌ها از این تدابیر تصویب شده و یا از کارهای انجام شده توسط این کشور بهره‌مند می‌شوند و از منافع حاصله استفاده می‌کنند.

همان‌طور که اشاره شد رویه حل و فصل اختلافات در زمان گات نیز وجود داشت، اما هیچ‌گونه برنامه زمان‌بندی شده و منظمی وجود نداشت و احکام صادره به راحتی نادیده گرفته می‌شد و بسیاری از اختلافات برای مدت‌های طولانی بی‌نتیجه باقی می‌ماند. موافقت‌نامه دور اروگوئه، فرایند سازمان یافته‌ای را همراه با تعیین دقیق‌تر مراحل رسیدگی برای حل اختلاف معرفی کرد. در این موافقت‌نامه، زمان‌بندی حل و فصل اختلافات نظم بیشتری یافته است؛ به گونه‌ای که برای حل و فصل هر اختلاف معلوم است که چه مقدار زمان لازم است. البته در این زمان‌بندی مهلت‌هایی که امکان تغییر آن‌ها وجود دارد برای قسمت‌های مختلف این فرایند در نظر گرفته شده است. این موافقت‌نامه بر این تاکید دارد که سازمان تجارت جهانی زمانی می‌تواند مؤثر عمل کند که اختلافات را به سرعت حل و فصل نماید. در این موافقت‌نامه جزئیات کامل مراحل و زمان‌بندی لازم برای حل و فصل اختلافات مشخص می‌شود. چنان‌چه یک دعوا تمام مراحل لازم تا صدور حکم اولیه را طی کند، به‌طور معمول نیابستی بیش از یک سال طول بکشد و اگر هم در موردی تقاضای استیناف شد، این دعوا تا ۱۵ ماه رسیدگی

می‌شود. زمان‌های توافق شده برای حل و فصل قابل انعطافند و چنانچه دعوا فوریت زیادی داشته باشد (برای مثال مورد اختلاف کالاهای فاسدشدنی باشد) در این صورت زمان حل اختلاف به سه ماه کاهش می‌یابد.^(۲۴)

موافقت‌نامه دور اروگوئه مانع از آن می‌شود که طرف بازنده دعوا بتواند مراحل تصویب حکم را مسدود کند. بر اساس رویه گات، احکام تنها بر اساس اجماع پذیرفته می‌شدند؛ بدین معنی که حتی یک اعتراض می‌توانست مانع تصویب حکم گردد. اما هم‌اکنون، احکام صادره به آسانی پذیرفته می‌شوند مگر این که اجماعی علیه حکم صادره شکل گیرد. بنابراین اگر کشوری بخواهد مانع تصویب حکم گردد. اما هم‌اکنون، احکام صادره به آسانی پذیرفته می‌شوند مگر این که اجماعی علیه حکم صادره شکل گیرد. بنابراین اگر کشوری بخواهد مانع تصویب حکم خاصی شود، می‌بایست تمام اعضای سازمان تجارت جهانی حتی مخالفین را قانع کند و آن‌ها را نیز با خود هم نظر نماید. گرچه بسیاری از روش‌ها مشابه روش‌های معمول در دادگاه‌ها یا مراجع داوری است، اما راه حل مرجح برای کشورهای درگیر این است که مسائل‌شان را با یکدیگر در میان بگذارند و اختلافات را خودشان حل کنند. بنابراین، اولین مرحله مشورت بین دولت‌های دیگر است و حتی وقتی که دعوا به سایر مراحل نیز کشیده شد، توسل به مشورت و میانجی‌گری هنوز هم امکان‌پذیر است.^(۲۵)

هـ - مراجع، مراحل و نحوه حل و فصل اختلافات

هـ-۱: مراجع

۱ - رکن حل اختلاف

مسئولیت حل و فصل اختلافات با رکن حل اختلاف^(۲۶) که اعضای آن همان اعضای شورای عمومی سازمان جهانی تجارت - متشکل از کلیه اعضا سازمان - هستند، می‌باشد. رکن حل اختلاف تنها مقامی است که می‌تواند هیأت‌های رسیدگی کارشناسی و استیناف را برای بررسی قضیه تشکیل دهد و یافته‌های هیأت‌های رسیدگی یا نتایج استیناف را قبول یا رد نماید. رکن حل اختلاف بر اجرای آرا و توصیه‌ها نظارت می‌کند و این قدرت را دارد در صورتی که کشوری رأی را اجرا نکرد، اجازه اقدام مقابله جویانه را برای کشور شاکی صادر نماید. رکن حل و فصل اختلافات می‌تواند رئیس خود را انتخاب کرده و قواعد آیین‌کاری را که برای انجام وظایف خود لازم تشخیص داده شود تعیین کند. رکن حل اختلاف گذشته از حل و فصل اختلافات، ارائه تفسیر رسمی از مقررات و نظارت بر اجرای احکام و توصیه‌ها نیز را برعهده دارد.^(۲۷)

۲ - هیأت رسیدگی

هیأت‌های رسیدگی همانند محاکم داوری هستند، اما بر خلاف معمول در محاکم داوری اعضای این هیأت‌ها با مشورت کشورهای دیگر تعیین می‌شوند. تنها در صورت به توافق نرسیدن طرفین اختلاف، مدیر کل سازمان جهانی تجارت اقدام به تعیین اعضا هیأت می‌کند. البته این مسئله به ندرت اتفاق می‌افتد. این هیأت‌ها از ۳ نفر (گاه ۵ نفر) کارشناس از میان مقامات دولتی هم‌چون دیپلمات‌ها و مقامات وزارت‌خانه‌های بازرگانی، وکلای بخش عمومی یا خصوصی یا اساتید و محققین در زمینه‌های مربوطه کشورهای مختلف تشکیل می‌شوند که شواهد را بررسی می‌کنند و دربارهٔ برحق بودن یا برحق نبودن طرفین اختلاف تصمیم‌گیری می‌کنند. گزارش هیأت رسیدگی به «رکن حل اختلاف» ارائه می‌شود. این رکن تنها در صورتی می‌تواند گزارش ارسالی هیأت رسیدگی را رد کند که کلیه اعضا به صورت اجماع این گزارش را نپذیرند. برای هر نوع اختلافی می‌توان اعضای این هیأت‌ها را از میان فهرست دائمی کاندیداهای خبره و یا از جای دیگر انتخاب کرد. این کارشناسان در مقام شخصی خویش عمل کرده و نمی‌توانند هیچ‌گونه رهنمود یا دستوری از دولتی دریافت کنند. با این حال از آن‌جا که در عمل سلطه و برتری مقامات دولتی در هیأت نسبت به سایر اعضا بیشتر است، ملاحظات سیاسی در کلیه مراحل دعوی از جمله در صدور رأی به شدت نفوذ پیدا می‌کند و البته این یکی از مهم‌ترین دلایلی است که هیأت‌های رسیدگی در آراء خود صرفاً به توصیه اکتفا می‌کنند. هیأت رسیدگی مجاز است نسبت به تشکیل گروه کارشناسی جهت بررسی موضوعات فنی یا علمی و جلب نظر مشورتی آن اقدام کند.^(۲۸)

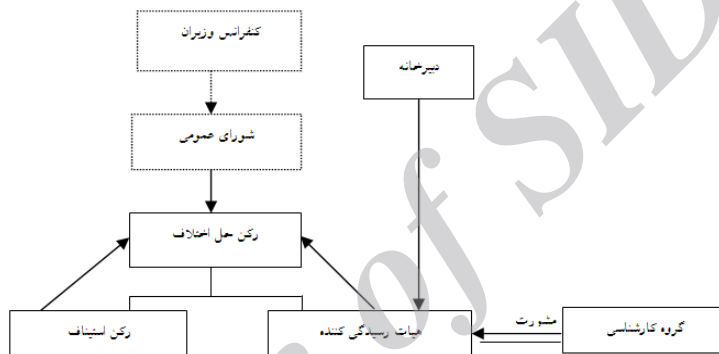
۳ - رکن استیناف

رکن استیناف برخلاف هیئت رسیدگی که موقت می‌باشد، یک رکن دائمی است متشکل از ۷ عضو که اعضای آن در حد گسترده‌ای نمایانگر اعضای سازمان جهانی تجارت می‌باشند و برای مدت چهار سال توسط رکن حل اختلاف از میان اشخاص با صلاحیت تایید شده و مهارت‌های محرز در حقوق و تجارت بین‌الملل و عدم وابسته به هیچ دولتی منصوب می‌شوند. رویه کاری رکن استیناف، توسط خود رکن با مشورت با مدیر کل سازمان جهانی تجارت و رئیس رکن حل اختلاف تهیه و تنظیم می‌شود و هر قضیه در مرحله استیناف توسط ۳ عضو از ۷ نفر عضو رکن استیناف بررسی می‌شود.

۴ - دبیرخانه

علاوه بر نهادهای فوق دبیرخانه سازمان جهانی تجارت نیز مسئول جنبه‌های اداری حل اختلافات و کمک به هیات‌های رسیدگی کننده در مسایل حقوقی و تشریفات رسیدگی می‌باشد.^(۲۹) نمودار ۱ ارکان و نحوه ایجاد و ارتباطات میان آن‌ها را در زمینه حل و فصل اختلافات نشان می‌دهد.

نمودار ۱ - مراجع دست‌اندرکار حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت

ه- ۲: مراحل رسیدگی

طبق مقررات تفاهم‌نامه حل اختلاف، برای حل هر اختلاف باید مراحل زیر طی شود:

اولین مرحله: مشورت (تا ۶۰ روز)

اولین اقدام در جهت حل اختلاف مشورت است. در واقع قبل از هرگونه اقدام دیگری، کشورهای طرف اختلاف باید با هم مذاکره و مشورت نمایند بلکه بتوانند اختلاف‌شان را خودشان حل نمایند. بدین صورت که ابتدا بنابه درخواست کشور شاکی مذاکرات دوجانبه‌ای با کشور دیگر متشکی عنه در خصوص اقدام مورد بحث و با هدف رسیدن به یک راه حل مرضی‌الطرفین برای مشکل به‌وجود آمده صورت می‌گیرد.^(۳۰) در صورتی که مذاکره شکست بخورد، آن‌ها همچنین می‌توانند از مدیر کل سازمان جهانی تجارت درخواست میانجی‌گری یا کمک به هر صورت دیگری بنمایند.

دومین مرحله : تشکیل هیأت رسیدگی (مهلت ۴۵ روز برای انتصاب اعضا به علاوه ۶ ماه برای نتیجه گیری هیأت)

اگر مشورت با شکست مواجه شود یا به نتیجه قابل قبولی نرسد کشور شاکی می‌تواند از رکن حل اختلاف درخواست که رکن حل اختلاف این هیأت را که معمولاً از سه نفر کارشناس مستقل تشکیل می‌شود، برای بررسی و اظهار نظر در خصوص موضوع منصوب می‌نماید. به‌طور رسمی، وظیفه هیأت رسیدگی بررسی قضیه، استماع ادعاهای طرفین و تهیه گزارش شامل تشریح وقایع، یافته‌ها و نتیجه‌گیری از موضوع جهت کمک به رکن حل اختلاف در صدور آرا و توصیه‌ها است ولی به خاطر این که گزارش هیأت رسیدگی صرفاً در صورت اجماع بر خلاف آن رد می‌شود، بنابراین بسیار مشکل است که یافته‌ها و نتیجه‌گیری‌های هیأت رسیدگی تغییر کند.^(۳۱) یافته‌های هیأت باید بر اساس موافقت‌نامه‌های ذی‌ربط سازمان جهانی تجارت استوار گردد. گزارش نهایی هیأت رسیدگی معمولاً ظرف ۶ ماه به طرفین اختلاف داده می‌شود. در موارد اضطراری مثلاً موارد مربوط به کالاهای فاسدشدنی، ضرب‌الاجل مذکور به ۳ ماه تقلیل می‌یابد.^(۳۲)

سومین مرحله : تبدیل گزارش نهایی هیأت رسیدگی به رای قانونی

در این مرحله گزارش هیأت رسیدگی ظرف ۶۰ روز و در صورتی که با اجماع اعضا رد نشود، توسط رکن حل اختلاف تصویب و تبدیل به رای می‌شود. هر دو طرف می‌توانند از گزارش استیناف بخواهند.^(۳۳)

هـ - ۳: نحوه رسیدگی

همچنین تفاهم‌نامه حل اختلاف سازمان جهانی تجارت به‌نحوه بررسی اختلافات در هیأت رسیدگی را به تفصیل تشریح کرده و مشخص کرده است که هیأت‌های رسیدگی به چه صورت باید کار کنند. بر اساس تفاهم‌نامه فوق مراحل اصلی حل اختلاف عبارتند از:

۱ - قبل از تشکیل اولین نشست هیئت: در این جلسه هر کدام از طرف‌های اختلاف قضیه را کتبا به استحضار هیأت رسیدگی می‌رساند.

۲ - اولین نشست هیئت استماع شکایت شاکی و دفاع متشاکی منته در این جلسه: شاکی، متشاکی عنه و تمام کشورهایی که اعلام کرده‌اند در دعوا ذی‌نفع هستند در اولین جلسه هیأت رسیدگی دعوی خود را مطرح می‌کنند.

۳ - **دومین نشست پاسخ متقابل:** پیش از این جلسه طرفین لوابح کتبی خود را تقدیم هیأت رسیدگی می‌کنند و دفاعیات و اظهارات شفاهی نیز در طول همین جلسه هیأت، رسیدگی مطرح می‌شود.

۴ - **تشکیل گروه کارشناسی:** چنانچه یکی از طرفین دعوی موضوعی فنی یا علمی را مطرح کند، هیأت رسیدگی می‌تواند با کارشناسی که تشخیص می‌دهد در این خصوص مشورت کند یا هیأت بررسی کارشناسی را برای تهیه یک گزارش مشورتی، انتصاب نماید.

۵ - **پیش‌نویس مقدماتی:** هیأت رسیدگی بخش توصیفی گزارش خود (بخش مربوط به اصل اختلاف و اقدامات بعدی و توصیف واقعیت و خلاصه دلایل) را به طرفین اختلاف می‌دهد و به آن‌ها ۲ هفته فرصت می‌دهد که در این خصوص نظر خود را اعلام نمایند.

۶ - **گزارش موقت:** سپس هیأت رسیدگی یک گزارش موقتی را که شامل یافته‌ها و نتیجه‌گیری‌های هیأت نیز می‌باشد به دو طرف تقدیم می‌کند و به آن‌ها یک هفته فرصت می‌دهد تا در خصوص آن از هیأت درخواست تجدیدنظر نمایند.

۷ - **تجدیدنظر:** مدت زمان تجدید نظر نباید از ۲ هفته تجاوز کند. در طول این مدت هیأت رسیدگی ممکن است جلسات دیگری نیز با طرفین اختلاف بگذارد.

۸ - **گزارش نهایی:** گزارش نهایی به هر دو طرف اختلاف ارائه می‌شود و ۳ هفته بعد میان تمام اعضای سازمان جهانی تجارت توزیع می‌شود. اگر هیأت رسیدگی تشخیص دهد که اقدام تجاری مورد اختلاف، ناقص یکی از موافقت‌نامه‌های سازمان جهانی تجارت یا یکی از تعهدات کشورها می‌باشد، توصیه می‌کند اقدام مزبور هماهنگ با مقررات سازمان جهانی تجارت تغییر پیدا کند. هیأت رسیدگی می‌تواند در خصوص چگونگی این تغییر نیز پیشنهاد نماید.^(۳۴)

و - چگونگی استیناف خواهی و رویه‌های رکن استینافی

همان‌طور که اشاره شد، هر یک از طرفین اختلاف می‌تواند از رای هیأت رسیدگی درخواست استیناف نماید و در برخی موارد هر دو طرف این تقاضا را می‌کنند. استیناف محدود به موضوعات حقوقی مطرح شده در گزارش هیأت رسیدگی و تفاسیر حقوقی ارائه شده توسط این هیأت می‌باشد و در مرحله استیناف مدارک موجود در پرونده یا مدارک جدید مورد بررسی قرار نمی‌گیرد. هر قضیه در مرحله استیناف توسط ۳ عضو از ۷ نفر عضو دائمی استینافی بررسی می‌شود. رکن استیناف ممکن است یافته‌های هیأت رسیدگی را تصویب، تعدیل و یا رد کند. معمولاً جریان رسیدگی استینافی از ۶۰ روز و یا نهایتاً ۹۰ روز نباید تجاوز کند و در نهایت این رکن باید نظر خود را به رکن حل اختلاف گزارش کند. رکن حل اختلاف موظف

است ظرف ۳۰ روز گزارش استینافی را قبول یا رد کند و همان‌طور که قبلاً نیز گفته شد، رد گزارش منوط به حصول اجماع می‌باشد به عبارت دیگر رسیدگی در استیناف صوری است و نه محتوایی.^(۳۵)

همچنین رویه‌های جاری رکن استیناف در حال حاضر به این ترتیب می‌باشند که استیناف با اطلاعیه کتبی به رکن حل اختلاف و دبیرخانه رکن استیناف برای ثبت آغاز می‌شود. با ثبت درخواست، خواهان استیناف ۱۰ روز فرصت دارد تا لایحه کتبی خود را تسلیم رکن استیناف نماید و خوانده و همچنین طرف‌های ثالث ۲۵ روز از تاریخ ثبت درخواست استیناف فرصت دارند تا اظهاریه‌ها و لویح خود را به رکن تسلیم کنند. در صورتی که طرف‌های ثالث بخواهند در جلسات شفاهی رکن استیناف شرکت نمایند نیز باید ظرف همین ۲۵ روز، موضوع را به اطلاع دبیرخانه رکن برسانند.

در صورتی که بیش از یک تقاضا برای استیناف شده باشد، طرفی که درخواست استیناف دارد باید ظرف ۱۵ روز از تاریخ ثبت استیناف توسط خواهان اصلی، درخواست خود را به ثبت برساند و پاسخ به این استیناف باید ظرف ۲۵ روز از تاریخ ثبت استیناف اصلی، مورد ثبت قرار گیرد. در طول هر استیناف یک جلسه شفاهی برای طرح ادعاهای خواهان، خوانده و طرف ثالث و پاسخ‌های مربوطه ظرف ۳۵ تا ۴۵ روز پس از ثبت درخواست استیناف تشکیل می‌شود. جریان رسیدگی استینافی محرمانه می‌باشد و فقط خواهان و خوانده و طرفین ثالث می‌توانند در جلسات شفاهی شرکت نمایند.^(۳۶)

بر اساس بند ۲ ماده ۳ تفاهم‌نامه حل اختلاف، رکن استیناف در تفسیر مقررات سازمان جهانی تجارت از قواعد عرفی تفسیر حقوق بین‌الملل عمومی پیروی می‌کند. گزارش رکن استیناف ظرف ۹۰ روز از تاریخ ثبت استیناف به سه زبان انگلیسی، فرانسه و اسپانیولی (زبان‌های رسمی سازمان جهانی تجارت) بین اعضا توزیع می‌شود و بلافاصله پس از آن برای عموم انتشار می‌یابد. گزارش رکن استیناف می‌تواند یافته‌های هیأت رسیدگی (اولیه) را تأیید کند، تغییر دهد و یا وارونه سازد.

ظرف ۳۰ روز از تاریخ توزیع گسترش رکن استیناف بین اعضا، رکن حل اختلاف برای تصویب گزارش جلسه‌ای تشکیل می‌دهد مگر این‌که اعضا رکن حل اختلاف اجماعاً به این نتیجه برسند که گزارش را تصویب نکنند. گزارش تصویب شده رکن استیناف همراه با گزارش هیأت رسیدگی باید بدون قید و شرط مورد قبول طرفین اختلاف قرار گیرد. بر اساس بند ۲ ماده ۳ تفاهم‌نامه حل اختلاف توصیه‌ها و تصمیمات رکن حل اختلاف نمی‌تواند چیزی به حقوق و تعهدات مقرر در موافقت‌نامه‌های تحت پوشش بیفزاید یا از آن‌ها بکاهد. بر اساس بند ۱ ماده

۲۱ تفاهم‌نامه، به منظور تضمین حل مؤثر اختلافات به نفع تمام اعضا رعایت فوری توصیه‌ها یا احکام رکن حل اختلاف جنبه اساسی دارد. رکن حل اختلاف مسوولیت نظارت بر اجرای تصمیمات و توصیه‌هایش را برعهده دارد.^(۳۷)

ز - چگونگی اجرای احکام صادره توسط رکن حل اختلاف سازمان جهانی تجارت

پس از این که رکن حل اختلاف گزارش هیأت رسیدگی یا رکن استیناف را مورد تأیید قرار داد، بر اجرای توصیه‌های صورت گرفته {توسط کشور خاطی} مثلاً دست برداشتن از اقدامی که منافع کشور شاکی را از بین می‌برد یا به آن لطمه وارد می‌آورد، اعمال نظارت می‌کند و اگر ظرف مدت معقولی اقدامات اصلاحی {توسط کشور خاطی} صورت نگیرد، {توصیه‌ها و احکام به اجرا درنیاید} این کشور ملزم به جبران - برای مثال از طریق کاهش تعرفه‌های بخصوصی که کشور شاکی در آن منفعت دارد - می‌شود.^(۳۸) به عبارت دیگر هر چند در رویه سازمان جهانی تجارت در خصوص ضمانت اجرای آرای صادره بحثی تحت عنوان زندان نمی‌تواند مطرح شود، اما کشوری که عمل خلافی انجام داده باید دست از این کاربر دارد و اگر به خلاف خود و نقض مقررات ادامه دهد باید متحمل غرامت یا جریمه شود. در واقع وقتی در خصوص قضیه‌ای تصمیم گرفته شد حتی قبل از اعمال ضمانت اجرای قانونی تجارت بین‌الملل، کارهای زیادی می‌توان انجام داد. اولویت در این مرحله این است که کشور خوانده سیاست‌هایش را هماهنگ با توصیه‌ها و آراء تغییر دهد. موافقت‌نامه حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت تأکید می‌کند که هماهنگ‌سازی فوری با توصیه‌ها و آرای رکن حل اختلاف برای حل و فصل مؤثر اختلافات به نفع کلیه اعضا لازم و ضروری است.

زمانی که رای به ضرر کشوری که هدف طرح دعوا قرار گرفته صادر می‌شود، آن کشور باید توصیه‌ها و آراء و گزارش‌های هیأت رسیدگی یا رکن استیناف را رعایت کند. در جلسه‌ای که ظرف ۳۰ روز از تاریخ تصویب گزارش رکن حل اختلاف برگزار می‌شود، قصد خود را مبنی بر انطباق اعلام نماید. اگر انجام فوری توصیه‌ها مقدور نباشد، به عضو مزبور فرصت معقولی برای اجرای توصیه‌ها داده خواهد شد و در صورتی که آن عضو ظرف این مدت نتواند توصیه‌ها را اجرا نماید، باید با کشور (کشورهای) خواهان برای ارائه یک شیوه جبران قابل قبول - به عنوان مثال کاهش تعرفه‌ها در حوزه‌هایی که خواهان در آن منفعت دارد- وارد مذاکره شود.

در صورتی که ظرف ۲۰ روز در مورد جبران رضایت‌بخش توافقی حاصل نشود، کشور شاکی می‌تواند «اختیار اقدام متقابل»^(۳۹) را از طریق «تعلیق اجرای امتیازات یا تعهدات»^(۴۰) نسبت به کشور خاطی را از رکن حل اختلاف درخواست نماید. رکن باید ظرف ۳۰ روز پس از اتمام

فرصت معقول، این اجازه را صادر نماید مگر این که اجماع نسبت به عدم صدور اجازه وجود داشته باشد. در اصل تعلیق تعهدات یا امتیازات باید در همان بخشی صورت گیرد که مورد اختلاف واقع شده است. اگر این امر عملی یا مؤثر نباشد، تعلیق در بخش دیگری از موافقت نامه مورد اختلاف صورت می گیرد و اگر این هم عملی یا مؤثر نباشد و اوضاع و احوال به حد کافی وخیم باشد، طرف مزبور می تواند تعلیق امتیازات یا تعهدات را در موافقت نامه دیگری مطالبه کند. هدف این است که شانس اقدام در بخش های غیر مرتبط به حداقل برسد و در عین حال اقدامات مؤثر واقع شود. به هر حال رکن حل اختلاف بر اجرای آراء مصوب نظارت می کند و هر قضیه تا زمانی که به طور کامل حل نشده، در دستور کار رکن باقی می ماند.^(۴۱)

چنان که ملاحظه شد حل اختلاف در سازمان جهانی تجارت مراحل مختلفی را ممکن است طی کند. ذکر این نکته ضرورت دارد که در تمامی مراحل کشورها تشویق می شوند به منظور حل موضوع «بیرون از محکمه» با هم مشورت کنند و در هر یک از این مراحل می توان از مدیر کل درخواست مساعی جمیله، میانجی گری یا کمک برای حصول سازش کرد. نمودار شماره ۲ مراحل مختلف حل و فصل اختلافات را در سازمان جهانی تجارت نشان می دهد.

مدت زمان	مرحله
۶۰ روز	مشورت، میانجی‌گری و غیره
۴۵ روز	تشکیل هیات رسیدگی به اختلافات و انتصاب اعضای هیات رسیدگی
۶ ماه	ارائه گزارش نهایی هیات رسیدگی کننده به طرفین اختلاف
۳ هفته	ارائه گزارش نهایی هیات رسیدگی کننده به اعضای WTO
۶۰ روز	تصویب گزارش هیات توسط رکن حل اختلاف (در صورت عدم درخواست استیناف)
۱ سال	جمع
۶۰ تا ۹۰ روز	ارائه گزارش رکن استیناف (در صورت استیناف)
۳۰ روز	تصویب گزارش استیناف توسط رکن حل اختلاف
۱۵ ماه	جمع

Source: Understanding the WTO : Settling Disputes, A Unique Contribution, www.Two. Org / the-two- e/thewto-e/whatis-e/lif-e/disp1-e.htm

ط - شیوه‌های جبران خسارت در نظام حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت

اساس و پایه ارزیابی شیوه‌های جبران خسارت در نظام حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت به‌عنوان یکی از ابزارهای کارآمدی این نظام، طرح مسوولیت دولت‌هاست که توسط کمیسیون حقوق بین‌الملل تنظیم شده است. بر اساس مواد (۴۱) و (۴۲) این طرح، کشوری که مرتکب یک اقدام غیر قانونی می‌شود باید اقدام غیرقانونی را متوقف کند و خسارت وارده به طرف زیان دیده را جبران کند. این طرح طرفین اختلاف را ملزم می‌کند که در صورت درخواست یکی از طرفین، قضیه را به داوری ثالث ارجاع دهند. طرف زیان دیده می‌تواند علاوه بر درخواست توقف اقدام غیرقانونی، درخواست خسارت نیز بنماید و طرح کمیسیون نیز رویه‌های جامعی را برای تضمین جبران خسارت طرف زیان دیده دارد.

در بحث جبران خسارت مطلوب آن است که وضعیت به حالت قبل از وقوع اقدام غیرقانونی بازگردانده شود ولی در عمل بازگرداندن وضعیت به حالت اول اغلب بسیار مشکل است و چه بسا به طرف‌های ثالث ذی‌نفع، ضرر و زیان وارد نماید. بنابراین در حقوق بین‌الملل «اعاده وضعیت به قبل» یعنی جبران، قابل قبول می‌باشد. اما در بسیاری از موارد با این وجود جبران باید حتی‌المقدور عواقب عمل غیرقانونی را از بین ببرد. به‌طور کلی دو محدودیت نسبت به صلاحیت

رکن رأی دهنده در رابطه با جبران وجود دارد. اول آن که سقف تصمیم، خسارت درخواستی توسط شاکی می‌باشد و دوم آن که اثبات رابطه مستقیم بین عمل خلاف قانون و خسارت وارده الزامی می‌باشد. «جلب رضایت» و «تضمین برای عدم تکرار» نیز دو نوع دیگر از ترمیم‌های موجود در حقوق بین‌الملل نسبت به اعمال غیرقانونی می‌باشند که ممکن است به صورت جداگانه و یا همراه با سایر ترمیم‌ها مورد استفاده قرار گیرند.

یکی از مهم‌ترین بحث‌های مربوط به جبران خسارت در نظام حل و فصل اختلافات، موضع کمیسیون حقوق بین‌الملل در رابطه با «اقدامات متقابل» است. بر اساس طرح کمیسیون، مقابله به مثل امکان‌پذیر است به شرط آن که بر اساس ماده (۵۴) صورت گیرد. طبق ماده ۵۴ در صورت بروز اختلاف به درخواست یکی از طرفین اختلاف دو طرف باید سعی در حل اختلاف به صورت مسالمت‌آمیز از طریق مذاکره نمایند. اگر مذاکره به نتیجه مرضی‌الطرفین نینجامد، به درخواست یکی از طرفین موضوع به رکن حل اختلاف ثالثی تسلیم خواهد شد. در موارد سرپیچی، توسل به اقدام متقابل قانونی می‌باشد و بر اساس ماده (۴۹) این طرح، اقدامات متقابل باید متناسب با میزان لطمه وارده و وخامت عمل غیرقانونی باشند.^(۴۲)

ط - ۱ - شیوه‌های جبران خسارت در گات

بر اساس تفاهم‌نامه ۱۹۷۹ ناظر بر حل اختلاف در گات که بیان‌گر رویه‌های مربوط به جبران خسارت در دهه ۱۹۷۰ می‌باشد، هدف طرح‌های متعاهد گات همواره تضمین راه حلی مثبت برای اختلاف بوده است. این تفاهم‌نامه مقرر می‌دارد که یک راه حل مرضی‌الطرفین در این خصوص ترجیح دارد. در صورت عدم وجود چنین راه‌حلی، اولین هدف طرف‌های متعاهد این است که توقف اقدام مغایر با موافقت‌نامه را تضمین کنند. جبران اقدامی موقتی است که فقط در صورتی که توقف اقدام غیرقانونی عملی نباشد، در دسترس قرار می‌گیرد. آخرین چیزی که کشوری که به این مقررات استناد می‌کند، می‌تواند به آن متوسل شود، امکان تعلیق امتیازات یا سایر تعهدات بر مبنایی تبعیض‌آمیز نسبت به طرف دیگر است، که البته باید اختیار آن توسط طرف‌های متعاهد داده شده باشد. اما معمولاً در گات این‌گونه عمل می‌شده که هیأت‌های رسیدگی به کشور بازنده توصیه می‌کرده‌اند که یا اقداماتش را با تعهداتش تحت گات منطبق گرداند و یا اقدام غیرقانونی را متوقف سازد.

بعد از دور توکیو در ۱۹۷۹ و ایجاد مجموعه مقررات این دور، رویه قضایی در گات به‌طور محسوسی تغییر کرد و از چندین هیأت که تمامی آن‌ها به دعاوی ناشی از عوارض ضد

قیمت‌شکنی و جبرانی رسیدگی می‌کردند، باز پرداخت عوارض غیرقانونی گرفته شده، درخواست شد.^(۴۳)

ط - ۲ - روش‌های جبران خسارت در سازمان جهانی تجارت

بسیاری از صاحب‌نظران تفاهم‌نامه حل اختلاف سازمان جهانی تجارت را چاره‌ای برای نارسایی‌های رویه‌ای حل اختلافات در گات می‌دانند. تفاهم‌نامه حل اختلاف به میزان زیادی رویه‌های گات را در مواد (۲۲) و (۲۳) کامل می‌کند. این تفاهم‌نامه همچنین دربردارنده مقررات ۱۹۸۹ مونترال ناظر بر اجرای موقت کاربرد موافقت‌نامه‌های دور اروگوئه است. تفاهم‌نامه حل اختلاف به‌طور کلی مجموعه قواعد جامعی است که هدف آن تضمین شفافیت و امنیت حقوقی در رویه‌های هیأت‌های رسیدگی و رکن استیناف می‌باشد. یکی دیگر از نوآوری‌های تفاهم‌نامه حل اختلاف این است که این تفاهم‌نامه در بردارنده قواعد خاصی برای جبران خسارت در هر سه نوع دعوی شناخته شده در نظام سازمان جهانی تجارت می‌باشد.

در واقع یک عضو سازمان جهانی تجارت می‌تواند تحت سه عنوان ادعا نماید که منافع مستقیم یا غیر مستقیمی که نصیبش می‌شده از بین رفته یا به آن لطمه وارد شده است که این عناوین شامل «دعای ناشی از نقض»^(۴۴)، «دعای بدون نقض»^(۴۵) و «دعای موقعیتی»^(۴۶) در سازمان جهانی تجارت هستند. صریح‌ترین و روشن‌ترین (و در عین حال پراستفاده‌ترین) دعوی، ادعای نقض می‌باشد که در آن یکی از اعضای سازمان جهانی تجارت ادعا می‌کند که عضو دیگر تعهدات ناشی از موافقت‌نامه‌های سازمان جهانی تجارت را رعایت نمی‌کند.

حوزه دعوی بدون نقض و دعوی موقعیتی گسترده‌تر از دعوی ناشی از نقض می‌باشد. دعوی بدون نقض عبارتند از دعوی علیه اعمال یک اقدام، صرف‌نظر از این‌که آن اقدام با مقررات سازمان جهانی تجارت مغایر داشته و یا نداشته باشد. دعوی موقعیتی نیز ناظر بر دعوی در خصوص هر موقعیت دیگر به غیر از موارد فوق هستند. این دعوی نیز می‌تواند نسبت به اقداماتی اقامه شوند که در موافقت‌نامه‌های سازمان جهانی تجارت ممنوع نیستند اما به یک عضو خسارت وارد می‌آورند.^(۴۷) البته تشخیص این‌که چه چیزی می‌تواند تحت یک دعوی موقعیتی مطرح شود کمی مشکل است چرا که در سازمان جهانی تجارت طرفین می‌توانند اقدامات قانونی و غیرقانونی را در صورتی که خسارتی به بار آورد، تحت عنوان دعوی ناشی از نقض و دعوی بدون نقض مورد دعوی قرار دهند. عملاً هم قضیه‌ای تحت عنوان دعوی موقعیتی در سازمان جهانی تجارت مطرح نشده است. فقط یک بار اتحادیه اروپا تهدید به اقامه چنین

رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت

دعویایی علیه ژاپن کرد که این اتفاق نیز هرگز نیفتاد. بر اساس رویه قضایی موجود گات، ۳ شرط باید احراز شود تا یک دعوی بدون نقض موفق باشد:

۱ - وجود یک تعهد تعرفه‌ای تثبیت شده قبلی؛

۲ - اقدام بعدی یک دولت که؛

۳ - در نتیجه آن انتظارات منطقی که از تعهد تعرفه‌ای تثبیت شده می‌رفته، به‌طرز نامطلوبی تحت تأثیر قرار گیرد.

دعوی بدون نقض عمدتاً ناظر بر بحث یارانه‌ها بوده‌اند. سایر اقدامات نیز می‌توانند در قالب دعوی بدون نقض مطرح شوند. با این وجود، رأی هیأت رسیدگی در این قضیه یک الزام دیگر را نیز به سایر الزامات طرح دعوی بدون نقض افزود و آن این بود که این دعوی باید صرفاً در خصوص اقدامی مطرح شوند که اثر مستمر دارند یا به عبارت دیگر هنوز در جریان هستند. این مثال تفاوت اساسی بین دعوی ناشی از نقض و دعوی بدون نقض را روشن می‌سازد. در دعوی ناشی از نقض فرض می‌شود که در صورت نقض یک موافقت‌نامه از بین رفتن منافع یا وارد آمدن یا لطمه به منافع طرف دیگر ثابت شود.^(۴۸)

ی - رژیم حقوقی حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت و کشورهای در حال توسعه

نکته‌ی دیگری که در خصوص نظام حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت باید مدنظر قرار گیرد، توجه ویژه آن به کشورهای در حال توسعه است. البته در سازمان جهانی تجارت، هم‌چون حقوق بین‌الملل عمومی تعریف دقیقی از کشورهای در حال توسعه وجود ندارد. بدین معنا که یک کشور صرفاً با اعلام وضعیت در حال توسعه می‌تواند در حال توسعه وجود ندارد. بدین تمامی اعضای سازمان جهانی تجارت می‌توانند به این اصل استناد کنند. تاکنون به غیر از کشورهای عضو اتحادیه اروپا، ایالات متحده، کانادا، ژاپن، سوئیس، نروژ، استرالیا و زلاندنو بقیه کشورهای عضو سازمان جهانی تجارت دست کم یک بار به این حق استناد کرده‌اند است. به‌طور کلی کشورهای در حال توسعه در ساز و کار حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت دارای حقوق برابر با سایر کشورها می‌باشند. با این حال، این ساز و کار تسهیلات ویژه‌ای را برای افزایش امکان دسترسی این کشورها به نظام حل و فصل اختلافات در نظر گرفته است که ذیلاً به آن‌ها اشاره می‌شود.

الف - هنگامی که اختلافی میان یک کشور در حال توسعه عضو و یک کشور توسعه یافته عضو وجود داشته باشد، در صورت درخواست کشور در حال توسعه عضو، هیأت رسیدگی حداقل متشکل از یک نفر از یک کشور در حال توسعه خواهد بود.

ب - هیأت رسیدگی باید در گزارش خود به طور مشخص تصریح نماید که چگونه مقررات مربوط به رفتار ویژه و متفاوت با کشورهای در حال توسعه، برای کشور در حال توسعه طرف اختلاف مورد توجه و استناد قرار گرفته است.

ج - بنا به درخواست کشور در حال توسعه، دبیرخانه سازمان جهانی تجارت یک کارشناس حقوقی مجرب را برای مشاوره و ارائه کمک‌های حقوقی در اختیار عضو مذکور قرار خواهد داد.

د - کشورها در اقامه دعوی و (همچنین در کلیه مراحل اختلاف و در تقاضای جبران یا درخواست اجازه جهت تعلیق اجرای امتیازات یا سایر تعهدات) علیه کشورهای با کمترین درجه توسعه یافتگی (LDCs) آزاد نیستند و باید به وضعیت این کشورها توجه خاصی مبذول دارند و در اقدامات خود خویشتنداری مقتضی نشان دهند. در مرحله مشورت‌های دوجانبه، مدیر کل سازمان جهانی تجارت یا رئیس رکن حل اختلاف، در صورت تقاضای کشور عضو با کمترین درجه توسعه یافتگی، مساعی جمیله،^(۴۹) سازش^(۵۰) یا میانجی‌گیری^(۵۱) خود را به طرف‌ها جهت اختلاف ارائه خواهند نمود.^(۵۲)

در واقع قاعده کلی رفتار ویژه در مورد کشورهای در حال توسعه و کشورهای با کمترین درجه توسط یافتگی که در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت رعایت می‌گردد، در مورد نظام حل و فصل اختلافات در چارچوب این سازمان نیز اجرا می‌گردد و در این راستا به طور خلاصه موارد زیر به کشورهای در حال توسعه اختیار داده شده است:

الف - انتخاب آیین سریع‌تری برای رسیدگی به اختلافات این کشورها با سایر کشورهای دیگر.

ب - درخواست مهلت زمانی بیشتر برای آمادگی جهت دفاع.

ج - درخواست معاضدت‌های حقوقی تکمیلی از سازمان جهانی تجارت.^(۵۳)

البته منافع ناشی از ساز و کار حل و فصل اختلافات سازمان برای کشورهای در حال توسعه، به آن چه ذکر شد و به طور خاص و آشکار در مقررات مربوطه پیش‌بینی شده است. محدود نمی‌شود. مهم‌ترین منفعت ناشی از این ساز و کار برای این کشورها به یکی از اصول آن یعنی تکیه بر اقدامات چندجانبه مربوط می‌شود که نتیجه آن عدم امکان توسل کشورها، به ویژه کشورهای قدرتمند و توسعه یافته به اقدامات یک‌جانبه علیه کشورهای در حال توسعه است. به‌علاوه، اطمینان ناشی از وجود این ساز و کار نسبت به رعایت مقررات و تعهدات سازمان

تجارت جهانی، برای تمامی کشورها به‌ویژه کشورهای خودکار بودن و محدودیت زمانی داشتن فرآیند حل و فصل اختلافات نیز حائز منافع برای کشورهای در حال توسعه است.

البته، کشورهای در حال توسعه برای سود بردن از ساز و کار حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت با چالش‌هایی نیز روبه‌رو هستند. از آنجا که توسل به این ساز و کار برای حل اختلافات، معمولاً متضمن اعلام وجود موازین یا اقدامات خلاف مقررات سازمان در کشوری، توسط بازرگانان کشورهای دیگر است، وجود رابطه‌ای نظام‌مند و منسجم میان بازرگانان، تولیدکنندگان و صادرکنندگان با دولت حائز اهمیت فراوانی است. اما، متأسفانه چنین رابطه‌ای در بسیاری از کشورهای در حال توسعه وجود ندارد. به علاوه سود جستن از این ساز و کار، مستلزم آگاهی و اطلاع از مقررات این سازمان و حقوق و تعهدات کشور خود، و همچنین حقوق و تعهدات کشورهای دیگر در سطح عمومی (اعم از دولت و جامعه) است که این نیز وجود نظام آموزشی و اطلاع‌رسانی جامع و گسترده‌ای را می‌طلبد. متأسفانه کشورهای در حال معمولاً فاقد چنین نظام آموزشی هستند.

از سوی دیگر، کشورهای توسعه‌یافته برای حصول اطمینان از حفظ منافع بازرگانان خود، نهادهای بسیار کارآمدی را برای بررسی رفتار کشورهای دیگر در زمینه تجارت بین‌الملل و سیاست‌های تجاری وضع کرده‌اند تا در جریان دعاوی از آن‌ها بهره ببرند. برای مثال، در آمریکا سازمانی در زمینه نظارت بر نحوه قیمت‌گذاری کشورها بر کالاهای صادراتی‌شان، به‌منظور شناسایی از موارد قیمت شکنی (دامپینگ) در آن کشورها، فعالیت می‌کند. این کشور روش‌های پیچیده‌ای برای این بررسی به‌کار می‌برد. ایجاد چنین نهادها و انجام چنین بررسی‌هایی مسلماً مستلزم صرف هزینه‌های قابل توجهی است. کشورهای در حال توسعه نه توان مالی چنین کاری را دارند و نه از زیر ساخت‌های اداری لازم برای سود جستن از آن برخوردارند. ضمن این‌که این کار پشتوانه علمی بسیار قوی را می‌طلبد. سرانجام طرح دعوی نزد رکن حل اختلاف یا شرکت در آن به‌عنوان خوانده و پیگیری امر، مستلزم صرف هزینه‌های هنگفت و وجود زمینه‌های علمی و تحقیقاتی لازم و همین‌طور نهادهای اداری و حقوقی مربوط در کشورهای عضو است. این در حالی است که بیشتر کشورهای در حال توسعه از هیچ یک از توانایی‌ها، زمینه‌ها و نهادهای مورد نظر برخوردار نیستند.^(۵۴)

علاوه بر این‌ها، اگرچه تفاهم‌نامه حل اختلاف سازمان جهانی تجارت مقررات متنوعی را برای بالا بردن امکان استفاده مطلوب از نظام حل و فصل اختلاف توسط کشورهای در حال توسعه دارد، ساختار آن تحقق این امکان را در عمل مشکل می‌سازد. زیرا با توجه به عدم وجود ضمانت اجرای مؤثر علیه نقض‌کنندگان مقررات سازمان جهانی تجارت، عمدتاً کشورها در جدال

با نقض‌کنندگان تنها می‌مانند و در نتیجه کشورهایی که از نظر اقتصادی و سیاسی ضعیف هستند، در این نظام در عدم مزیت قرار می‌گیرند. از سوی دیگر به علت این که هیات‌های رسیدگی در آراء خود صرفاً به توصیه اکتفا می‌کنند، این امر باعث ابهام در حوزه‌هایی مثل ضد دامپینگ که عمدتاً به ضرر کشورهای در حال توسعه است منجر می‌شود. زیرا این کشورها معمولاً بیش از آن که از اقدامات ضد قیمت شکنی (ضد دامپینگ) استفاده کنند، در معرض این اقدامات قرار دارند.^(۵۵)

ک - سازمان جهانی تجارت و نقض مقررات در موافقت‌نامه‌های منطقه‌ای

به‌طور کلی سازمان جهانی تجارت بر اساس اساسنامه‌اش هیچ نوع صلاحیتی درباره اختلافات بین اعضای یک موافقت‌نامه تجاری منطقه‌ای ندارد و نمی‌تواند در این نوع اختلافات دخالتی نماید. اعضا این موافقت‌نامه‌ها باید برای حل اختلافات‌شان از مشورت، سازش یا سایر روش‌های حل و فصل اختلافات که معمولاً در این نوع موافقت‌نامه‌ها در خصوص نقض قواعد وجود دارد، استفاده نمایند. بدیهی است در صورتی که نقض قواعد این موافقت‌نامه‌ها موجب نقض قواعد سازمان جهانی تجارت نیز بشود و دعوایی در این خصوص مطرح گردد، سازمان جهانی تجارت حق دخالت در اختلاف را پیدا می‌کند.^(۵۶)

نتیجه‌گیری

گسترده‌گی روزافزون و پیچیدگی روابط تجاری میان کشورها و افزایش احتمال بروز اختلاف میان کشورها باعث شد سازمان جهانی تجارت به‌منظور جلوگیری از بروز اختلافات تجاری گذشته و حل و فصل این اختلافات، دست به نوآوری زده و مکانیزم نسبتاً دقیقی را جهت رسیدگی و حل و فصل اختلافات میان اعضا تعبیه نماید. در واقع ایجاد ساز و کاری چند جانبه و قدرتمند برای حل و فصل اختلافات که برخی ضعف‌های قبلی «گات» را برطرف کند، یکی از جدیدترین اهداف مذاکرات دور اروگوئه بود.

نظام حل اختلافات گات، در دو ماده ۲۲ و ۲۳ این موافقت‌نامه، در نظر گرفته شده بود که بعدها در طول ادوار مذاکرات گات به طور نه چندان رضایت بخشی مورد اصلاح قرار گرفت. نظام حل و فصل اختلافات در دستور کار دور اروگوئه نیز قرار گرفته بود که به امضای اسناد متعددی در این مورد، به‌ویژه تفاهم‌نامه سازمان جهانی تجارت راجع به تشریفات و قواعد حاکم بر حل و فصل اختلافات منجر گردید که در زمره ضامنه موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت در سال ۱۹۹۴ به تصویب رسید؛ البته مواد (۲۲ و ۲۳) گات ۱۹۴۷ هم بدون هیچ

تغییری به‌عنوان مبین قواعد کلی حل و فصل اختلافات در گات ۱۹۹۴ تکرار شد. هدف این تفاهم‌نامه پیش‌بینی نظامی کارآمد، قابل اعتماد و مبتنی بر قواعد، به‌منظور حل اختلافات ناشی از اجرای موافقت‌نامه تأسیس سازمان جهانی تجارت در چارچوبی چندجانبه و در جهت حفظ حقوق و تعهدات اعضا، است و به‌طور کلی یکی از ویژگی‌های این نظام ماهیت دوگانه آن است که بر اساس آن در حل اختلافات از هر یک از روش‌های حقوقی و غیر حقوقی (نظیر مشورت) حل و فصل اختلاف استفاده می‌شود.

لذا در مجموع می‌توان گفت سیستم حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت که نسبت به روش‌های قبلی و به‌ویژه در گات، کاملتر می‌باشد، در قالب اجزاء نظام حقوقی یعنی بسیاری از موافقت‌نامه‌های این سازمان، پیش‌بینی شده است و با توجه به رعایت برخی اصول نظیر مشورت، انصاف، سرعت، موثر بودن و پذیرش متقابل و پیش‌بینی نحوه استیناف خواهی و چگونگی اجرای احکام صادره توسط رکن حل اختلاف و همچنین شیوه‌های جبران خسارت از یک سو و توجه به وضعیت خاص کشورهای در حال توسعه از سوی دیگر و بعلاوه ایجاد رابطه‌ای مناسب با ترتیبات منطقه‌ای، شرایط بسیار مناسبی را جهت حل و فصل درونی اختلافات میان این اعضا پیش‌بینی نموده است که با توجه به تعداد اعضا، سطح و گستردگی و پیچیدگی روابط میان اعضا، در نوع خود متکامل، پیشرفته و کم نظیر می‌باشد و ارزیابی عمل کرد این سیستم نیز از علاقه کشورهای عضو سازمان جهانی تجارت نسبت به استفاده از این نظام و مؤثر و مفید بودن آن حکایت دارد.

علی‌رغم این‌ها، نظام حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت دارای مشکلاتی نیز می‌باشد. به‌عنوان نمونه می‌توان گفت ماهیت اصلی کارکرد کنونی این نظام به گونه‌ای است که بیشتر به توصیه صرف اکتفا می‌شود تا پیشنهادات اجرایی و یا گزینش اعضای هیأت رسیدگی عملاً یک جریان دیپلماتیک می‌باشد و ممکن است ملاحظات سیاسی در مراحل مختلف دعوی و صدور رأی نفوذ پیدا کند بنابراین می‌توان انتظار داشت در سال‌های آتی این سیستم دچار اصلاحات و یا تغییراتی به سمت متکامل شدن گردد.

۱. مصطفی تقی زاده انصاری، حقوق سازمان‌های بین‌المللی (تهران، نشر قومس، ۱۳۸۰)، ص ۱۱۸.

2. International Chamber Of Commerce – (ICC)

3. International Court of Justice (ICJ)

۴. رضا پاکدامن، رفتار ویژه با کشورهای در حال توسعه در نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت (تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۷۹)

5. The GATT/WTO Dispute settlement system: International Law intern organizations and Dispute settlement in Inhofe law specials vole 23. 1997.

-غزاله دژم خوی، نظام حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت، دفتر نمایندگی تام-الاختیار تجاری جمهوری اسلامی ایران، سازمان جهانی تجارت، ساختار، قواعد و موافقت‌نامه‌ها (مجموعه آموزشی) (تهران، شرکت چاپ و نشر بازرگانی، ۱۳۸۵) ص ۴۸۵

۶. سازمان تجارت جهانی، تجارت در آینده: درآمدی بر سازمان تجارت جهانی، ترجمه محمد جواد ایروانی (تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۸۱)، ص ۹۱.

۷. پیشین، ص ۸۹.

۸. مرکز تجارت بین‌الملل، آشنایی با قواعد سازمان جهانی تجارت، ترجمه دفتر نمایندگی تام‌الاختیار تجاری جمهوری اسلامی ایران، (تهران، مؤسسه مطالعات و پژوهش‌ها و بازرگانی، ۱۳۸۱)، ص ۶۹-۷۰.

9. Agreement establishing the World Trade Organization

10. Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Dispute (DSU)

11. Decision on the Application and Review of the Understanding on Rules and Procedures Governing the Settlement of Dispute

12. Decision on Certain Dispute Settlement Procedures for GATS

۱۳. پاکدامن، پیشین، ص ۸۹-۹۰.

14. Agreement on Government Procurement

15. Agreement on Trade in Civil Aircraft

16. International Dairy Agreement

17. Agreement on Trade- Related Aspects of Intellectual Property Rights

18. Agreement on the Application of sanitary and phytosanitary Measures

19. Agreement on Textiles and Clothing

20. Agreement on Technical Barriers to Trade

21. Panel

22. Appellate Body

۲۳. پاکدامن، پیشین، صص ۹۱-۹۲. نگاه کنید به :

- Dispute settlement in WTO: practice and procedure. David plameter and petros c. mavroidis, 1999.

۲۴. سازمان تجارت جهانی، پیشین، ص ۹۱.

۲۵. پیشین، ص ۹۲.

26. Dispute settlement Body (DSB)

۲۷. دفتر نمایندگی تام‌الاختیار تجاری جمهوری اسلامی ایران، **خبرنامه رویدادها و تحولات سازمان جهانی تجارت**، سال ششم، شماره ۴۲، دی ۱۳۸۱، صص ۳۲-۳۳.

۲۸. سازمان تجارت جهانی، پیشین، ص ۵۶.

۲۹. دفتر نمایندگی تام‌الاختیار تجاری جمهوری اسلامی ایران، پیشین، ص ۳۴.

۳۰. مرکز تجارت بین‌الملل، پیشین، ص ۷۰.

۳۱. دفتر نمایندگی تام‌الاختیار تجاری جمهوری اسلامی ایران، پیشین، ص ۳۴.

۳۲. مرکز تجارت بین‌الملل، پیشین، همان‌جا.

۳۳. پیشین، ص ۳۵. نگاه کنید به:

- The GAT/ WTO Dispute settlement system: International Law, international organization and Dispute settlement in Nijhoff Law specials , vol . 23. 1997 Ernst – ulrich petersman.

۳۴. پیشین، صص ۳۵-۳۶.

۳۵. سازمان تجارت جهانی، پیشین، ص ۹۵.

۳۶. دفتر نمایندگی تام‌الاختیار جمهوری اسلامی ایران، **خبرنامه رویدادها و تحولات سازمان جهانی تجارت**، شماره ۶۳، مرداد ۸۳، ص ۵۱.

۳۷. پیشین، ص ۵۲.

۳۸. مرکز تجارت بین‌الملل، پیشین، ص ۷۱.

39. Authorization for Retaliatory Action

40. Suspension of concessions for obligations

۴۱. دفتر نمایندگی تام‌الاختیار تجاری جمهوری اسلامی ایران، **خبرنامه رویدادها و تحولات سازمان جهانی تجارت / سال هفتم**، شماره ۴۳، بهمن ماه ۱۳۸۱، صص ۴۵-۴۶.

۴۲. موسسه مطالعات اقتصاد بین‌الملل دانشگاه استکهلم، "شیوه‌های جبران خسارت در نظام حل و فصل اختلافات سازمان جهانی تجارت و منافع کشورهای در حال توسعه" ترجمه دفتر نمایندگی تام‌الاختیار جمهوری اسلامی ایران، پیشین، شماره ۶۳، مرداد ۸۳، صص ۴۶-۴۷. ن ک :

www.Irtr.Ir/newsletter/63/17.htm

۴۳. پیشین، ص ۴۸.

44. Violation complaints

45. Non violation complaints

46. Situation complaints

۴۷. پیشین، شماره ۶۴، آبان ۱۳۸۳، صص ۵۴-۵۵.

۴۸. پیشین، ص ۵۶.

49. Loud Developing countries (LDS)

50. Good office

51. Conciliation

52. Mediation

۵۳. مرکز تجارت بین‌الملل، پیشین، ص ۷۴.

۵۴. پاکدامن، پیشین، ص ۹۳.

۵۵. موسسه مطالعات اقتصادی بین‌المللی دانشگاه استکهلم، پیشین، شماره ۶۳، ص ۴۵ و شماره ۶۴، ص ۵۵.

۵۶. موسی موسوی زنوز، "سازوکار حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت و منافع کشورهای در حال توسعه"، ماهنامه بررسی‌های بازرگانی، شماره سوم، آذر و دی ۱۳۸۲، ص ۳۳.